

دانش جغرافیای تاریخی ما از حد کلیات و بیان صورت های آشکار و مشخص پدیده های جغرافیای طبیعی چندان فراتر نرفته است. در نتیجه راجع به محتوا و ماهیت جغرافیای انسانی جامعه گذشته ما تحقیقات کامل و کافی در دست نیست. از آنجا که در یکصد سال اخیر زندگی شهری ایرانیان دچار تحول بسیار آهنگم توام با گسترش جوامع و جمعیت های شهری شده است و نظارت شهرنشینی نیز سخت دگرگون شده است بدون شک از این پس در مباحث جغرافیای تاریخی اطلاعات مربوط به جغرافیای شهری ماخوذ از اسناد و نشریات و مراکز اداری شهری چون شهرداری ها و ادارات مربوط به مسکن و آمار و غیره نقش اساسی خواهد یافت. دانش تاریخی کنونی ما و برنامه های درسی آن فاقد توانایی و پیش بینی لازم برای تربیت نیرو و تدارک پاسخگویی به چنین نیازی است. این نیاز با عنایت به میدادی و مبانی نظری جغرافیای تاریخی و توسعه مباحث جغرافیای تاریخی به عرصه های نوین منطبق با تحولات این روزگار ممکن و میسر خواهد شد.

جغرافیای تاریخی برای ما تاکنون بیشتر مبتنی بر مطالعات ناحیه ای و همیشه با تاریخ های محلی بوده است. این اگر چه با محلی گرایی Localism و محلی اندیشی Parochialism نسبتی دارد اما سابقه ای بس دیرینه دارد و منطبق با قواعد جغرافیای حاکم بر زندگی و فرهنگ گذشته ما بوده است. در چنین شرایطی تحقیقات جغرافیای تاریخی در کلان ملی (به نسبت محلی) حضوری کم رنگ می یابند. تاکنون ابعاد ملی (کشوری) زندگی گذشته ایرانیان کمتر وارد تحقیقات جغرافیای تاریخی شده است و تحلیل هایی که از این نوع مطالعات منبعت یابد بسیار اندک هستند. در حالی که در کشورهای اروپایی این نوع از تحقیقات جغرافیای تاریخی توسعه و ترقی خاصی داشته اند. بدون شک شرایط و الزامات آن جوامع در گسترش چنین تحقیقاتی نقش داشته است اما لاجرم در این دوران ما نیز از عطف توجه بدان گریزی نداریم. معدود آثاری چون ایران نامک نوشته امان الله قرشی (تهران ۱۳۷۳) وجود دارد.

بسیاری از زوایای جغرافیای تاریخی ما تاکنون در پرتو نگرش های عام به این مبحث مبهم مانده و پرتو روشنی بخش بر آنها افکنده نشده است. تحقیقات توام با نکته سنجی و اختصاص توجه می تواند به راهگشایی در حل و فصل این ابهامات کمک بسیار کند. آثاری چون تحقیقات جغرافیایی راجع به ایران اثر آلفونس گابریل و چهار سو و دیگرش کوهانه بر تاریخ و جغرافیای تاریخی نوشته حسین شهیدی (تهران، ۱۳۶۵) متأسفانه اندک هستند و لازم است بیشتر فراهم آیند. توسعه تحقیقات جغرافیایی چنانکه گذشت راهگشای مباحث جدیدی در تاریخ و جغرافیای ایران خواهد شد این بدان معنی نیست که آنچه را تاکنون عرضه و ارائه شده است از نظر نور بداریم. ادامه تصحیح و انتشار آثار جغرافیای تاریخی همچنان لازم است، ادامه یابد و آثار بزرگی چون مسالک الابصار نوشته ابن فضل الله در ۲۶ جلد و آثار مقریزی و دیگران که هنوز به فارسی زبانان عرضه نشده است مورد توجه قرار گیرد.

کتابشناسی

جغرافیای تاریخی اسلام و ایران

مسالک و ممالک

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

○ نصرالله صالحی

نخستین آثار جغرافیایی عمدتاً به «مسالک و ممالک» اختصاص داشت زیرا رونق تجارت و گسترش رفت و آمد و اهمیت بسیار زیاد نظام پستی (برید) چنین ایجاب می کرد که راهها و فواصل (مسالک) و شهرها و سرزمین ها و کشورها (ممالک) به طور دقیق مورد شناسایی قرار گیرد. در این زمینه ابن خردادبه که خود ریاست دیوان برید را برعهده داشت به تألیف المسالک و الممالک خود نقش تعیین کننده ای در پایه گذاری دانش جغرافیای مسلمانان ایفاء کرد تا جایی که او را پدر جغرافیا^۲ و اثرش را نخستین اثر جغرافیایی دانسته اند.^۳ گذشته از کتب مستقل مربوط به جغرافیه می بایست اولین سفرنامه هایی را که در میان مسلمانان پدید آمد به عنوان سومین دسته از تألیفات به حساب آورد که حاوی مطالبی در حوزه جغرافیای تاریخی هستند.

از آن جمله اند سفرنامه بسیار ارزشمند ابن فضلان و بعد ابودلف و سفرنامه های دیگری که در این کتابشناسی به آنها اشاره شده است.

با آغاز فتوحات مسلمین، اعراب مسلمان به تدریج به سرزمین های تازه ای گام گذاشتند. این امر آنان را به مناطق و ممالکی کشاند که تا پیش از آن چندان برایشان آشنا نبود. لذا شناخت راه ها، قریه ها، شهرها و کشورهای مفتوحه ضرورتی غیر قابل انکار یافت. از سوی دیگر هر چه از زمان یکپارچه شدن بخشی از دنیای مسکون بر اثر فتوحات مسلمین گذشت و دستگاه خلافت بر سرزمین های بیشتری تسلط یافت آشنایی با مناطق جدیدتر و برقراری ارتباط میان بلاد دور دست اسلام با مرکز خلافت از ضرورت بیشتری برخوردار گردید علاوه بر این نو عامل که نقش اساسی در توجه مسلمین به جغرافیا داشت بایستی عوامل دیگری را نیز اضافه کرد از آن جمله: آشنایی مسلمین با دانش و علوم سرزمین های دیگر بویژه ایران و یونان، گسترش تجارت و بازرگانی را اثر یکپارچه شدن قلمرو اسلام، ضرورت و لزوم محاسبات و نظم دقیق برای اخذ خراج و مالیات، سفر حج و تعیین قیله و مانند آن. این عوامل باعث شد که مسلمین «لزوم تعیین دقیق وضع و موقع اماکن را» در یابند. از این رو در آثاری که از لوائل قرن سوم تألیف گردید توجه خاصی بر جغرافیا نشان داده شد. در ابتدا مباحث مربوط به جغرافیا در کتاب های تاریخی بطور جسته و گریخته راه یافت و سپس بطور عمده در کتب و منابع جغرافیایی و سفرنامه ها نمود یافت.

****

ریاضی‌دان معروف محمد بن موسی خوارزمی که گفته‌اند او با تألیف کتاب صور الارض (تألیف میان سالهای ۲۲۲ - ۲۲۱) در سده سوم هجری اساس علم جغرافیای اسلامی را پایه‌ریزی کرده است.^۶ همچنین فیلسوف نامدار ابو یوسف یعقوب کندی که معاصر خوارزمی بود و کتابی در جغرافیا به نام رسم المعمور من الارض نوشته که توصیف مناطق مسکونی زمین بوده شاگرد کندی - احمد بن محمد بن طیب (متوفی ۲۸۶) - نیز اثری در جغرافیا بنام المسالک و الممالک نوشت. او همچنین درباره دریاها آبها و کوهها رساله‌ای تحت عنوان فی البحار و المياه و الجبال به رشته تحریر در آورد.

در حدود همین سالها یکی از ریاضی‌دانان برجسته بنام ابوالحسن ثابت بن قره (۲۲۸ - ۲۲۱ ق) کتاب بطلمیوس را ترجمه کرد. این ندیم در شرح حال ابولعباس جعفر بن احمد مروزی که او را یکی از مؤلفان کتب در علوم مختلف و دارای تالیفات بسیار شمرده گفته است که او نخستین کسی است که «درباره مسالک و ممالک (راهها و کشورها)» کتابی تألیف کرده ولی آن را به پایان نرسانید. بنابراین از مجموع آثار پیشگفته برخی، کاملاً از بین رفته و از برخی دیگر تنها نام و نشان و اطلاعات اندکی باقی مانده است. از این روست که ابن خردادبه را بنابه دلایلی از جمله اینکه اثرش کاملاً باقی مانده و مهتمتر این که تأثیر شگرفی بر جغرافی‌نگاران بعد از خود بجا گذاشته است را به عنوان پدر علم جغرافیای مسلمانان دانسته و اثر او را در زمره نخستین کتبی می‌دانیم که در علم جغرافیا به زبان عربی تألیف شده است.^۹

در این کتابشناسی بعد از بیان مشخصات اجمالی هر کتاب (اعم از نام کتاب، نام مؤلف سال تألیف و...) یک «توضیح» ضروری نیز آورده شده که حاوی آگاهی‌هایی است در خصوص نخستین تصحیحات و تحقیقات و احیاناً ترجمه‌هایی که مستشرقین غربی از منابع جغرافیای تاریخی به عمل آورده‌اند.

باید توجه داشت که خاورشناسان معروف اروپایی در واقع برای نخستین بار از اوایل قرن ۱۹ نسخه‌های خطی منابع جغرافیایی را یافته و با صرف سال‌ها وقت و به طرز محققانه به تصحیح آنها پرداخته و بعضاً نیز آنها را به زبان‌های اروپایی ترجمه کرده با مقدمه و حواشی مفید و ارزشمندی در همان قرن ۱۹ در اروپا منتشر کرده‌اند.

متأسفانه این آثار در کشورهای عربی و نیز در ایران قریب به یکصدسال بعد مورد توجه محققین قرار گرفته و با اینکه بسیاری از این منابع جغرافیای تاریخی، یا تماماً مربوط به ایران است و یا بخش مهمی از آنها پیشینه جغرافیایی ایران را در بر دارد تنها در دو سه دهه اخیر به ترجمه و انتشار آنها اقدام شده است و هنوز بسیاری از این آثار به زبان عربی است و برخی نیز به صورت ترجمه به زبان‌های اروپایی موجود است.

مسئله‌ای که به ترجمه و انتشار منابع مذکور به پر شدن خلأ موجود در زمینه منابع جغرافیای تاریخی در زبان فارسی کمک شایانی خواهد نمود.

تالیفات قرن سوم

۱- ابن خردادبه (ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله) المسالک و الممالک: (تألیف ۲۲۲ ق)، ترجمه حسین قره‌چانلو، ناشر: مترجم (تهران، ۱۳۷۰)، ۲۱۱ ص و نیز ترجمه دیگر با این مشخصات: ابن خردادبه: مسالک و ممالک؛ ترجمه سعید خاکرند (با مقدمه‌ای از: آندره میکال) میراث ملل، (تهران، ۱۳۷۱)، ۲۲۲ ص
توضیح: دانشمندان اروپایی از سالهای ۶۰ سده ۱۹ از طریق دو نسخه خطی با المسالک و الممالک آشنا شدند. سومین و بهترین نسخه خطی با تصحیح و ترجمه فرانسوی دخویه (De Goeje) شرق شناس هلندی در ۱۸۸۹م [۱۳۰۶ ق] انتشار یافت. در روسیه دانشمندانی نظیر روزن (Rozen) و کونیک (kunik) در سالهای ۷۰ سده ۱۹ بیروان این کتاب به ویژه در زمینه مطالبی که با خط سیر بازرگانان روسی ارتباط داشت به تحقیق پرداختند. بارتلد نیز در این زمینه تحقیقاتی انجام داده است. (برای آگاهی بیشتر نگاه کنید به دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۴۱۲).

۲- قدامه بن جعفر (ابوالفرج قدامه بن جعفر معروف به کاتب بغدادی، متوفی ۳۲۰ ق): کتاب الخراج و صناعة الکتابه به کوشش فؤاد سزگین یا همکاری علامه‌الدین جوخوشا و مازن عماوی و یکهارد نویباور، معهد تاریخ العلوم العربیة و الاسلامیة (فرانکفورت ۱۹۸۶ م، ۱۴۰۷ ق).

توضیح: نسخه خطی این اثر را نخستین بار شارل شیفر فرانسوی (schefer Charles) در اواسط قرن ۱۹ در استانبول یافت و استسخ آن را در کتابخانه ملی پاریس به امانت گذاشت. سپس همقطارش دسلان فرانسوی (B.M.J. Deselane) اولین تحقیقات درباره این کتاب را همراه با خلاصه‌ای از آن در سال ۱۸۶۲م. منتشر کرد. بعد از او اشپرنگر اطریشی (Sprenger) یک ارزیابی از قسمت‌های جغرافیایی کتاب ارائه داد و در نهایت دخویه قسمت‌های گزیده‌ای از منزل‌های پنجم و ششم کتاب را تحت عنوان «بنیمن کتاب الخراج و صناعة الکتابه» ضمیمه المسالک و الممالک این خردانده منتشر کرد.

این گزیده با مشخصات زیر به فارسی نیز ترجمه شده است: قدامه بن جعفر: کتاب الخراج ترجمه و تحقیق حسین قره چانلو، انتشارات البرز (تهران، ۱۳۷۰) مبنای ترجمه فارسی نسخه افسست شده چاپ لیدن ۱۸۸۹م. است که به کوشش دخویه به چاپ رسیده است.

۳- یعقوبی (ابن واضح احمد بن ابی یعقوب، متوفی ۲۷۹ ق): البلدان، (تألیف ۲۷۸ ق) ترجمه محمدابراهیم آیتی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب (تهران، ۱۳۵۹)، ۱۷ + ۲۱۲ ص.

توضیح: قسمت مربوط به «مغرب» این کتاب در سال ۱۸۶۰ م. به همت دخویه به چاپ رسید. و این نخستین اثری بود که از یعقوبی انتشار یافت. تمام کتاب در سال ۱۸۶۱ م. به همت یک مستشرق هلندی بنام ویلیام جوینبول (William . Juynboll) به چاپ رسید. در سال ۱۸۹۱ دیگر بار تمام کتاب جزء چند مجلد کتاب جغرافیایی به همت دخویه در لیدن منتشر گردید در سال ۱۹۲۷ ترجمه فرانسوی البلدان به همت خاورشناسی به نام ویت (wiet) انتشار یافت. آیتی از روی چاپ اول و دوم دخویه و چاپ نجف اقام به ترجمه این اثر کرده‌است.

۴- ابن رسته (احمد بن عمر): الاعلاق النفیسه (تألیف ۲۹۰ ق) ترجمه حسین قره چانلو، مؤسسه انتشارات امیر کبیر (تهران، ۱۳۶۵) ۲۴۳ ص.

توضیح: نخستین خاورشناسی که به تصحیح کتاب ابن رسته پرداخته جوینبول است که در سال ۱۸۶۱ م. بخشی از آن را در لیدن چاپ کرد. سپس خاورشناس دیگری بنام کاستون ویت همین چاپ را به فرانسه ترجمه و با توضیحات و زیرنویس در سال ۱۸۸۲ در لیدن منتشر کرد. دخویه نیز با نوشتن مقدمه‌ای مفصل بر این کتاب آن را در سال ۱۸۹۱ در لیدن منتشر کرد. خاورشناسان دیگری مانند خوولسون، کاروی زیچلیدی (K. czegledy) و هامادوف (Hamadow) نیز به تحقیقاتی راجع به این اثر پرداختند. ترجمه فارسی از روی چاپ لیدن ۱۸۹۱م. بوده که دخویه چاپ کرده علاوه بر آن، ترجمه فارسی با ترجمه فرانسه که توسط ویت انجام شده بود تطبیق داده شده و نیز منابعی را که این خاورشناس درباره اعلام مهم کتاب تحقیق و بررسی نموده در پاورقی به فارسی ترجمه شده است.

۵- ابن فقیه (ابوبکر احمد بن محمد بن اسحاق همدانی)، مختصر البلدان (بخش مربوط به ایران) (تألیف ۲۹۰ ق)، ترجمه ح - مسعود انتشارات بنیاد فرهنگ ایران (تهران ۱۳۴۹) بیست و پنج + ۳۰۱ ص.

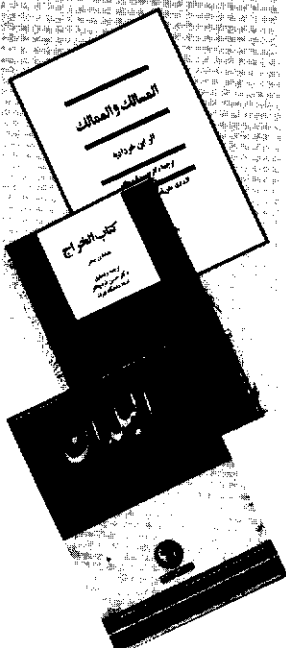
توضیح: این اثر را دخویه جزء «مجموعه کتب جغرافیایی عربی» به عنوان جلد پنجم آن مجموعه در سال ۱۸۸۷م. منتشر کرد. از آن پس خاورشناسان متعددی به تحقیق در آن پرداختند از جمله خاورشناس روسی کراچکوفسکی (cratchkovski) و نیز کونیک که تحقیق مستقلی در مورد آن انجام دادند. فؤاد سزگین نیز این اثر را در مجموعه جغرافیایی منتشر کرد. (فرانکفورت ۱۹۸۸م، ۱۴۰۸ ق) این چاپ در لبنان نیز تجدید چاپ شده است. دارالاحیاء التراث العربی (بیروت، ۱۴۰۸ ق، ۱۹۸۸م) ۳۳۱ ص.

تالیفات قرن چهارم

۶- بلخی (ابوزید احمد بن سهل، متوفی ۳۲۲ ق): کتاب الاشکال یا صور الاقالیم، (تألیف ۳۰۹ ق).

توضیح: به نظر دخویه کتاب اصطخری تحریر بار دوم و مفصل‌تری از کتاب بلخی است که میان سالهای ۳۱۸ و ۳۲۱ در زمان حیات خود بلخی فراهم آمده بوده است. نگاه کنید به «علم جغرافیا و تطورات آن در جهان اسلام» تألیف مقبول احمد ترجمه احمدآرام، ص ۱۰۴.

۷- ابن فضلان (احمد بن فضلان بن العباس بن راشد بن حماد): سفرنامه

این فضلان (تألیف آغاز قرن چهارم قمری) ترجمه ابوالفضل طباطبایی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، (تهران، ۱۳۴۵).

توضیح: ابتدا مستشرقین روسی و آلمانی از جمله فرین (frann) و کوفالیفسکی (A.P. Kovalevski) به انجام تحقیقات جدی راجع به سفرنامه این فضلان پرداختند. فرین این اثر را به زبان لاتین نیز ترجمه و منتشر کرد. در سال ۱۹۵۹م. یکی از محققان عضو آکادمی علمی دمشق ضمن انتشار متن عربی سفرنامه این فضلان مقدمه مفصلی نیز بر آن نوشت که از طرف آکادمی علوم دمشق منتشر گردید. خوشبختانه این مقدمه در ترجمه فارسی به همراه مقدمه مفید مترجم آورده شده است.

۸- اصطخری (ابواسحق ابراهیم، متوفی ۳۴۶) مسالک و ممالک (تألیف ۳۴۰ ق و ترجمه قرن پنجم هجری) به اهتمام ایرج افشار، شرکت علمی و فرهنگی، (تهران ۱۳۶۸) چاپ سوم با الحاقات جدید سی و هشت + ۲۵۷.

توضیح: کتاب اصطخری برای نخستین بار در سال ۱۸۳۹م. از روی نسخه خطی که تاریخ آن ۶۹۰ ق. است توسط یک خاورشناس آلمانی بنام مولر (J.H. Moeller) با مقدمه‌ای به زبان لاتینی انتشار یافت. سپس دخویه مستشرق معروف آن را از روی پنج نسخه خطی در سال ۱۸۷۰ م. چاپ و منتشر کرد. و مجدداً از روی آن در سال ۱۹۲۷ م. طبع دیگری به همان شکل به طریق عکسبرداری منتشر شد. در سال ۱۹۶۱ طبع جدیدی به نام المسالک و الممالک در سلسله انتشارات موسوم به «هرانتا» به تحقیق دکتر محمدجابر عبدالعدل الحسینی و مراجعه محمدشفیق غربال در قاهره انتشار یافت. این طبع مبتنی بر سه نسخه خطی قدیمی و مصور (یکی تاریخ‌دار و مورخ ۸۷۸) و طبع معروف دخویه است. ایرج افشار در سال ۱۳۴۷ ش. ترجمه قرن پنجم / ششم مسالک و ممالک را از روی دو نسخه خطی معتبر تصحیح و منتشر ساخت همین طبع در سال ۱۳۶۸ با الحاقات جدید برای بار سوم منتشر شده است.

۹- سهراب [؟] عجایب الاقالیم السبعة الی نهاية العماره (و کیف هیئة المدن و احاطة البحار و تشقیق نهارجها و معرفة جبالها و جمیع ما وراء خط الاستواء و الطول و العرض و المسطرة و الحساب و الدنوب البحت علی جمیع ماذکر) [تألیف نیمه اول قرن چهارم] ترجمه حسین قره‌چانلو، انتشارات حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، (تهران، ۱۳۷۶) چاپ اول، ۲۹۶ ص.

توضیح: این اثر برای نخستین بار توسط هانس فون مزیک (Von mzik Hans) تصحیح و در مطبعه آولف هولز هوزن چاپ شده است. (وین ۱۹۲۹م، ۱۳۴۷ق) ۲۰۱ ص به همراه ۱۷ صفحه مقدمه به زبان آلمانی.

۱۰- جیحانی (ابوالقاسم بن احمد)؛ اشکال العالم (تألیف نیمه دوم قرن چهارم ترجمه ربع اول قرن هفتم هجری توسط علی بن عبدالسلام کاتب) تصحیح و تعلیقات فیروز منصوری، انتشارات آستان قدس رضوی (مشهد ۱۳۶۸) ۳۳۴ ص.

توضیح: سرهتوری را لیسون نخستین کسی بود که در سالهای ۱۸۳۹ و ۱۸۴۰ با انتشار مقاله‌هایی در مجله انجمن جغرافیای سلطنتی لندن به معرفی اشکال العالم پرداخته است. از جمله محققان دیگری که بعدها راجع به این اثر به تحقیق پرداخته‌اند می‌توان به شارل پیرهاتری، ریو، استنن جانسیک، هاشم شایق، ولادیمیر مینورسکی و سعید نفیسی^{۱۲} اشاره کرد.

برخی از اینان در صحت انتساب این اثر به جیحانی تردید کرده‌اند. مصحح اشکال العالم با اطمینان این اثر را از تألیفات ابوالقاسم احمد جیحانی دانسته و نیز بطور مسلم و قطعی اظهار داشته که دو اثر مسالک و ممالک اصطخری و صورت الارض ابن حوقل چیزی جز رونویسی بی‌کم و کاست از اشکال العالم جیحانی نیستند [۷].

۱۱- ابودلف (مسعر بن المحله الخزرجی)؛ سفرنامه ابودلف در ایران: (تألیف ۳۴۱ ق) همراه با تعلیقات و تحقیقات بسیار ارزشمند مینورسکی، ترجمه سید ابوالفضل طباطبایی، انتشارات فرهنگ ایران زمین، (تهران، ۱۳۴۲) ۱۸۷ ص.

توضیح: رساله ابودلف که جزء یک مجموعه منحصر بفرد (شامل الرسالة الاولى و الرسالة الثانية بقلم ابودلف و رساله ابن الفقیه و رساله ابن فضلان) بوده اول بار توسط یک دانشمند ترک بنام بشقیر زکی ولیدی طوقان در سال ۱۹۲۲ م. در کتابخانه آستان قدس رضوی کشف گردید و به مستشرقین شناسانده شد. در سال ۱۹۵۰ م. بنابر توصیه کراچوفسکی برای انتشار رساله دوم اقدام شد. در سال ۱۹۶۰ م. این رساله توسط آن. ب یولف‌اقوف و ا. خالدوف به روسی ترجمه و با حواشی مفید و متعدد منتشر شد. مینورسکی آن را در سال ۱۹۵۵ م. به انگلیسی

ترجمه و با تعلیقات بسیار ارزشمند منتشر کرد. خوشبختانه در ترجمه فارسی، هم مقدمه روسی و هم مقدمه مینورسکی ترجمه و همراه با مقدمه مفید مترجم یکجا در آغاز کتاب آورده شده است. متن رساله دوم نیز با ترجمه انگلیسی مینورسکی در مطبعه دانشگاه قاهره در سال ۱۹۵۵ م. یکجا چاپ شده است. (عربی ۳۱ ص، انگلیسی ۱۳۶ ص).

۱۲- ابن حوقل: صورة الارض، (تألیف ۳۶۷ ق)، ترجمه جعفر شعاع، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران (تهران، ۱۳۴۵) ۳۷۰ ص.

توضیح: این اثر در سال ۱۸۷۳ به کوشش دخویه در لینن در جزء دوم نشریات جغرافیایی عرب به نام مسالک و ممالک انتشار یافت. سپس هانس فون مزیک این اثر را تصحیح و در سال ۱۹۲۶ در وین منتشر کرد. (۱۶۳ ص، یک صفحه گز. آور اصل نسخه ۲۱ صفحه مقدمه به زبان آلمانی) چندین بار متن عربی در اروپا چاپ شده از جمله در لینن به سال ۱۹۲۸ (ترجمه شمار بر مبنای این چاپ است) این اثر به زبان انگلیسی نیز ترجمه شده است.

۱۳- گمنام: حدود العالم من المشرق الی المغرب (تألیف ۳۷۲)؛ به کوشش منوچهر ستوده کتابخانه طهوری (تهران، ۱۳۶۲) ده + ۲۵۲ ص و نیز: حدود العالم همراه با مقدمه بارتلد و تعلیقات مینورسکی، ترجمه میر حسین شاه، تصحیح و حواشی، مریم میراحمدی و غلامرضا وره‌رام، انتشارات دانشگاه الزهراء (تهران، ۱۳۷۲) بیست و سه + ۷۰۴ ص.

توضیح: این اثر نفیس فارسی برای نخستین بار در سال ۱۹۳۰ م. به کوشش بارتلد جزء «نشریات آکادمی علوم شوروی» به چاپ رسید مینورسکی ترجمه دقیق و ادبی این اثر را همراه با استراکات و تعلیقات در سری انتشارات اوقاف گیپ در سال ۱۹۲۷ منتشر کرد. در میان محققان ایرانی سید جلال‌الدین تهرانی پس از انتشار متن چاپ عکسی حدود العالم به وسیله بارتلد در سال ۱۹۳۲ م. (۱۳۱۲ ش) به چاپ اثر مذکور در مطبعه مجلس شورا همت گماشت. در سال‌های اخیر دو چاپ ارزشمند دیگر از این اثر در اختیار محققان قرار گرفته است. (بامشخصات پیشگفته).

۱۴- مقدسی (ابوعبدالله محمد بن احمد مقدسی)؛ احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، (تألیف ۳۷۵ ق)، ترجمه علی‌تقی منزوی، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران (تهران ۱۳۶۸) ۲ جلد ۸۱۰ ص.

توضیح: این کتاب توسط دخویه مستشرق هلندی چند بار در لینن چاپ شده است. (لینن ۱۹۰۹ م، ۴۹۸ ص به همراه ۷ صفحه مقدمه لاتین) در ترجمه فارسی، مقدمه لاتینی دخویه نیز ترجمه شده و همچنین عبدالرفیع حقیقت نیز مقدمه‌ای بر کتاب نوشته است.

۱۵- بیرونی (ابوریحان محمد بن احمد بیرونی خوارزمی)؛ کتاب تحدید الجهات الامکان، تصحیح مسافات المساکین، ترجمه احمد آرام، انتشارات دانشگاه تهران (تهران، ۱۳۵۲). بیست و چهار + ۲۸۵ همراه با مقدمه بسیار ارزشمند استاد آرام.

توضیح: نسخه خطی منحصر به فرد این اثر در کتابخانه فاتح استانبول بوده و ترجمه انگلیسی این کتاب در سال ۱۹۶۲ دو بار در بیروت چاپ شده است. ترجمه فارسی از روی نسخه عربی و انگلیسی صورت گرفته است. این اثر در آنکارا به تصحیح محمد بن تاویت الطنجی و دیگری در قاهره از طرف جامعه دول غرب به تصحیح و حاشیه نویسی بسیار عالمانه، پ. بولجاکوف و ملاحظه امام ابراهیم احمد صورت گرفته است.

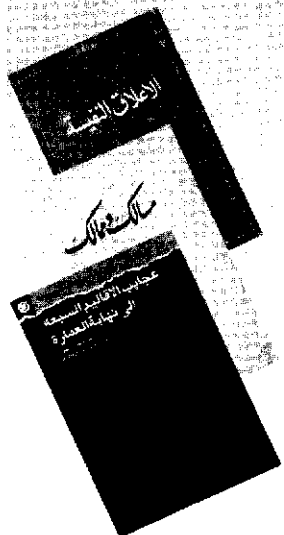
۱۶- منجم (اسحق بن حسین)؛ کتاب احکام المارجم فی ذکر المذاین المشهورة بكل مکان

توضیح: منجم بین سال‌های ۴۵۴-۳۴۰ ه. در مراکش زندگی می‌کرده است. اثر مزبور که یک فرهنگ جغرافیایی است درباره شهرهای بسیاری سخن می‌گوید این اثر از چنان اهمیتی برخوردار بوده که افریسی و ابن خلدون از آن بهره فراوان بردمانه نگاه کنید به: خدمات مسلمانان به جغرافیا، صص ۵۰-۴۹.

تألیفات قرن پنجم

۱۷- ناصر خسرو (ابومعین حمیدالدین ناصر بن خسرو قبادیانی مروزی- ۴۸۱-۳۹۴ ق).

سفرنامه ناصر خسرو با حواشی و تعلیقات و فهارس اعلام و لغات، به کوشش محمد دبیر سیاقی، انتشارات کتابفروشی زوار (تهران، ۱۳۳۵)، بیست

توضیح: متن این سفرنامه در سال ۱۸۸۱ توسط مستشرق فرانسوی، شارل شفر، در پاریس منتشر شد سپس در برلین، هند و ایران انتشار یافت.

۱۸- ابی عبدالبکری (ابی عبیدالله بن عبدالعزیز البکری الأندلسی، ۴۸۷ - ۳۳۲ ق)؛ معجم مستخرج من أسماء البلاد و المواضع به کوشش مصطفی السقاء. (قاهره ۱۹۴۵ م، ۱۳۶۲ ق) (چاپ اول، ۴ جلد ۱۹ + ۱۶۲۸ ص.

توضیح: این اثر نخستین بار توسط مستشرق معروف آلمانی فردیناند ووستفلد (wustenfeld) تصحیح و با مقدمه و توضیحات در دو جلد در آلمان در سالهای ۱۸۷۶ و ۱۸۷۷ منتشر شده است. بکری را می توان نخستین جغرافیایان اسپانولی مسلمان دانسته او کتاب دیگری نیز راجع به راهها و سرزمینها به نام المسالك و الممالک به رشته تحریر کشیده است.

۱۹- محمدبن موسی الخوارزمی: صورة الارض، (تألیف ۴۲۷ ق) توضیح: این اثر را اسپیناوسی. نلینو مورد بررسی قرار داده است.

تالیفات قرن ششم

۲۰- ابن بلخی؛ فارسنامه (تألیف اوائل قرن ششم)، به سعی و اهتمام و تصحیح گای لسترانج و رینولد آلن نیکلسون، انتشارات دنیای کتاب، (تهران ۱۳۶۳) چاپ دوم ۱۹۹ ص + ۳۲ مقدمه به انگلیسی.

توضیح: این کتاب برای اولین مرتبه در سال ۱۹۲۱ م. توسط دو مستشرق معروف گای لیسترانج (G.lestrange) و رینولد آلن نیکلسون (R.A. Nicholson) در مطبعه دارلفنون کمبریج انگلستان از محل اوقاف گیب چاپ گردید. همین اثر در سال ۱۳۴۳ ش. به کوشش علی نقی بهروزی در شیراز منتشر گردید، (انتشارات اتحادیه مطبوعاتی فارس، ۱۳۴۳) ح + ۲۴۵ ص، در این چاپ متأسفانه مقدمه مفید و مبسوط دو مستشرق مزبور آورده نشده است.

۲۱- ادریسی، (ابوعبدالله محمد بن محمد بن محمد بن عبدالله بن ادریس معروف به شریف ادریسی)؛ نزهة المشتاق فی اختراق الافاق، (تألیف ۵۴۸ ق).

توضیح: نام دیگر کتاب ادریسی، روجو یا کتاب روجاری است (منتسب به روجه دوم) بجز متن کامل نزهة المشتاق، متن کوتاهتری نیز هست که در ۱۵۹۲ م. (۱۰۰۰ق) در رم به چاپ رسیده است و در ۱۶۱۹ م. (۱۰۲۸ق) دو دانشمند مارونی آن را به لاتینی ترجمه کردند. (نگاه کنید به: دایرةالمعارف بزرگ اسلامی ج ۷،

صفحه ۳۴۳)

۲۲- ادریسی (ابو عبدالله محمد بن محمد)؛ صفحالمغرب و ارض السودان و مصر و الاندلس (مأخوذ من کتاب نزهة المشتاق فی اختراق الافاق)، اورینتال پرس (آمستردام، ۱۹۶۹) ۳۴۲ + ۳۹۳ + [۲۴] ص.

توضیح: این کتاب متن عربی همراه با ترجمه فرانسه است که به صورت افسز از روی چاپ لیلن (۱۸۶۶م) صورت گرفته است.

۲۳- ادریسی، (ابوعبدالله محمد بن محمد)، وصف الهند و مايجاورها من البلاد (مأخوذ من کتاب نزهة المشتاق فی اختراق الافاق)، جمع آوری و تصحیح، س. مقبول احمد (جهت اخذ درجه دکتری از دانشگاه آکسفورد) الجامعة الاسلامیة (علیگره ۱۹۵۴) ۸۴+۹+۱۵۰ ص مقدمه انگلیسی.

۲۴- ابن جیر (محمد بن احمد بن جیر)؛ سفرنامه (ابن جیر) (تألیف ۵۸۰)، ترجمه پرویز آتابکی، انتشارات آستان قدس رضوی، (مشهد ۱۳۷۰) ۴۲۴ ص. توضیح: نخستین بار فوزی (Dozy) شرق شناس هلندی و نیز میگله آماری (Michele Amari) مورخ و اسلام شناس ایتالیایی بخشی از سفرنامه ابن جیر به ویژه مطالبی را که وی پیرامون جزیره سبسیل نوشته بود، ترجمه کردند شیخ محمد عیاد طنطاوی، استاد زبان و ادبیات عرب در دانشگاه سن پترزبورگ تحقیقات درباره آثار ابن جیر را پی گرفت. ولی انتشار متن کامل سفرنامه و ترجمه آن مرهون زحمات ویلیام رایت (william wright) دانشمند غرب شناس انگلیسی است که در ۱۸۵۲ با عنوان سفرهای ابن جیر در لیدن به چاپ رسید. چلستینو اسکیاپارالی (Celestinoschiaparelli) دانشمند ایتالیایی نیز ترجمه بسیار مطلوبی از آن ارائه نمود که در سال ۱۹۰۶ م. منتشر شد. دخویه کار رایت و اسکیاپارالی را دنبال کرد و سفرنامه مزبور را در سال ۱۹۰۷ جزو انتشارات گیب منتشر ساخت. سه ترجمه از رحله ابن جیر تاکنون منتشر شده است که یکی ترجمه اسکیاپارالی به ایتالیایی (۱۹۰۶ م) و دیگری ترجمه برود

هرست (R. J.C. Broadhurst) به انگلیسی (۱۹۵۲ م) و سومی ترجمه گودفرو دومومبین (Gaudefroy Demombyns) به فرانسه است (۱۹۵۲ م) (نگاه کنید به دایرةالمعارف بزرگ اسلامی ج ۳، صفحه ۲۰۶ و ۲۰۷).

ترجمه فارسی سفرنامه ابن جیر از روی چاپ دخویه (۱۹۰۷ م) و با مقابله بانسخه چاپ مکتبه العربیة در بغداد (۱۹۳۷ م) بعمل آمده است.

۲۵- مازنی (ابوعبدالله محمد بن عبدالرحیم المازنی القیسی اندلسی)؛ تحفة الالاب و نخبة الاعجاب

توضیح: این اثر توصیف جغرافیایی سفرهای دور و دراز مازنی است. او که از معاصران ادریسی بوده در سال ۴۷۳ در غرناطه متولد شد و از سال ۵۰۸ به سفرهای دور و دراز پرداخت. چند سالی نیز برای کسب علم در خراسان اقامت گزید اثر دیگری نیز دارد که گزارش سفرهای او به اسپانیا، آفریقا، دمشق، اردبیل، سواحل دریای خزر، دربند و سرزمین خزرها به نام نخبة الالابان فی عجایب البلدان شناخته می شود. دو اثر بسیار مشهور دیگر وی عبارت است از المغرب عن بعض عجایب البلدان و تحفة الکبار فی اشعار البحار (درباره سفرهای دریایی).

(نگاه کنید به: خدمات مسلمانان به جغرافیا، صفحه ۴۹).

۲۶- محمد ابن محمود همدانی (بن احمد طوسی)؛ عجایب نامه (عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات)، تألیف نیمه دوم قرن ششم، ویرایش متن: جعفر مدرس صادقی، نشر مرکز (تهران، ۱۳۷۵)، سی و هشت + ۵۶۸ ص.

توضیح: این کتاب به ابوطالب ظفر بن ارسلان آخرین پادشاه سلجوقی (۵۷۱ - ۵۹۰ ق) تقدیم شده است. این اثر اول بار توسط منوچهر ستوده تصحیح و منتشر شده بود. با این مشخصات: عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات، بنگاه ترجمه و نشر کتاب (تهران، ۱۳۴۵) ۳۵ + ۷۱۱ ص.

تالیفات قرن هفتم

۲۷- محمد بن نجیب بکران (خراسان)؛ جهان نامه (تألیف ۶۰۵ ق) به کوشش محمد امین ریاحی، انتشارات کتابخانه ابن سینا (تهران ۱۳۴۲)، ۲۴ + ۱۳۹ ص.

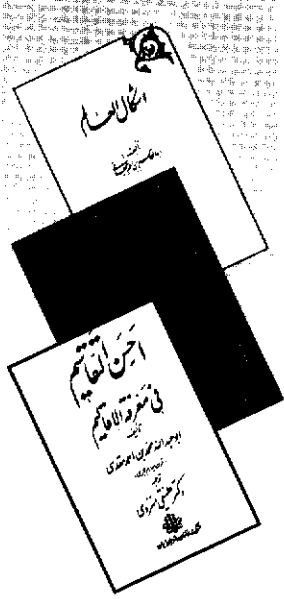
توضیح: تحقیقات راجع به جهان نامه نخستین بار در اروپا به سال ۱۸۶۱ میلادی توسط یک مستشرق فرانسوی بنام رنو (Renaud.J.T) آغاز شد. سپس خاورشناسی روسی بنام یو.ا. بور شچفسکی با تصحیحات و فهرستهای ضمیمه آن را به صورت چاپ عکسی منتشر کرد. مقدمه ارزشمند این خاورشناس توسط محسن ابراهیمی ترجمه و در ابتدای جهان نامه آورده شده است.

۲۸- یاقوت حموی (شهاب الدین ابی عبدالله یاقوت بن عبدالله الحموی)؛ معجم البلدان (تألیف ۶۲۳ ق) تصحیح محمد امین الخاتمی، مطبعه السعاده (قاهره ۱۹۰۶، ۱۳۳۳ ق)، چاپ اول، ۸ جلد، ج ۱، ۳۹۸ ص؛ ج ۲، ۴۴۶ ص؛ ج ۳، ۵۰۳ ص؛ ج ۴، ۴۲۷ ص؛ ج ۵، ۴۴۵ ص؛ ج ۶، ۴۱۶ ص؛ ج ۷، ۳۴۷ ص؛ ج ۸، ۵۲۶ ص؛ مصحح این اثر، دو جلد نیز تحت عنوان «معجم العمران فی المستترک علی معجم البلدان» افزوده است. ج ۹، ۳۹۲ ص؛ ج ۱۰، ۳۶۰ ص. توضیح: معجم البلدان توسط استاد علینقی منزوی به فارسی ترجمه شده و در حال حاضر در مرحله چاپ است.

۲۹- یاقوت حموی (شهاب الدین...)؛ المشتک و مضاعف و المفترق صقعا تصحیح و تحشیه و مقدمه از فردیناند ووستفلد.

۴۷۵ ص به همراه ۴۵ صفحه ضمیمه و ۱۸ صفحه مقدمه آلمانی. توضیح: این اثر که در واقع زبده و برگزیده‌ای است از معجم البلدان نخستین بار توسط مستشرق معروف ووستفلد در سال ۱۸۴۶ م. در گوتینگن به طرز جالب و دلپذیر چاپ شده است. گزیده این اثر بویژه قسمتهای مربوط به ایران (ایران روزگار یاقوت) به فارسی ترجمه شده است. با این مشخصات: یر گزیده مشتک یاقوت حموی، ترجمه محمد پروین گنابادی، انتشارات ابن سینا (تهران ۱۳۴۷) ۳۴۵ ص.

۳۰- قزوینی (امام زکریا بن محمد بن محمود القزوینی)؛ آثار البلاد و اخبار

العبد (تالیف ۶۷۴ ق) تصحیح سید محمد شاهمرادی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران ۱۳۷۱ و ۱۳۷۳ (چ اول، چهل و یک + ۴۰۲ ص، جلد دوم، دوازده + ۵۲۵ ص.

توضیح: اثر مزبور در قرن هفتم تالیف شده و در قرن یازدهم توسط مترجمی توانا بنام محمدمرادبن عبدالرحمن با نثری مطلوب و دلنشین ترجمه شده است. قزوینی اثر دیگری نیز دارد به نام: عجایب المخلوقات.

۳۱- قزوینی (امام زکریا بن...) آثار البلاد و اخبار العباد ترجمه و اضافات از جهانگیر میرزا قاجار، به تصحیح و تکمیل میر هاشم محدثه انتشارات امیر کبیر (تهران ۱۳۷۳) ۷۸۰ ص.

توضیح: این اثر نخستین بار توسط شرق شناس معروف آلمانی فردیناند ووستنفلدر در گوتینگن چاپ و منتشر گردید خوشبختانه مقدمه آلمانی این مستشرق توسط دکتر عبدالکریم گلشنی ترجمه شده و در آغاز کتاب آورده شده است.

۳۲- شیخ البروة (شمس الدین ابی عبدالله محمدبن ابی طالب الاتصاری دمشقی ۷۷۷ - ۶۵۴ م) نخبة الدهر فی عجائب البروالبحر، دارالاحیاء التراث العربی (بیروت ۱۹۸۸ م، ۱۴۰۸ ق) ۳۸۱ ص.

توضیح: این کتاب برای نخستین بار توسط یک خاور شناس معروف آلمانی بنام فراهن (Frahen) تصحیح و در سال ۱۸۶۶ در پترزبورگ انتشار یافت. همچنین ترجمه فرانسه آن در سال ۱۸۷۴ م. در کپنهاگ انتشار یافت. همچنین در سال ۱۹۲۳ م. توسط دورن (B. Dorn) در لایپزیک منتشر شد. قطع بزرگ ۲۸۵۰ ص + * مقدمه و اعلام لاتین .

تالیفات قرن هشتم

۳۳- بغدادی (صفی الدین عبدالمومن بن عبدالحق البغدادی) مرآة الاطلاع علی أسماء الأمکنة و البقاع تحقیق و تعلق: علی محمدالبجلوی، لاراحیة الکتب العربیة (بیروت ۱۹۵۴ م، ۱۳۷۳ ق). چاپ جدیدتر: دارالجبل (بیروت ۱۹۹۲ م، ۱۴۱۲ ق) ۳ جلد ح + ۱۶۲۰ ص.

توضیح: این اثر سه جلدی مختصر معجم البلدان یاقوت حموی است که صفی الدین بغدادی (۷۰۰-۶۹۹ ق) متن معجم البلدان را خلاصه کرده و ضمائم معدودی به آن افزوده است.

۳۴- ابوالفداء (عمادالدین اسماعیل)؛ تقویم البلدان، (تالیف ۷۲۱ ق)، ترجمه عبدالمحمد آیتی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران (تهران، ۱۳۴۹) ۶۹۸ ص.

توضیح: در سال ۹۹۷ ق. شخصی به نام سپاهی زاده این اثر را به ترتیب حروف الفباء تنظیم کرد و با اضافاتی «توضیح المسالك الی معرفت البلدان و الممالک» نامید. تقویم البلدان در سال ۱۸۴۰ م. به وسیله رنو (Reinaud) و دسلان (Deslane) با مقابله چند نسخه دیگر به شیوه‌ای دلپذیر به طبع رسید. در سال ۱۸۴۸ م. ترجمه قسمتی از آن به زبان فرانسوی به قلم رنو و ۳۵ سال بعد در سال ۱۸۸۳ ترجمه قسمت دیگر کتاب به همان زبان به قلم گیارد (Guyard) نشر یافت. ترجمه استاد آیتی از روی چاپ منقح رنو انجام گرفته است.

۳۵- مستوفی، حمدالله: نزهة القلوب (تالیف ۷۴۰ ق)، به اهتمام و تصحیح و به همراه مقدمه‌ای به زبان انگلیسی: گای لسترنج، انتشارات دنیای کتاب (تهران، ۱۳۶۲) ۳۷۸ ص به همراه ۱۷ صفحه مقدمه انگلیسی.

توضیح: از نزهة القلوب نسخه‌های خطی فراوانی در دست است. چاپ سنگی کامل آن در سال ۱۳۱۱ ش. صورت گرفته و سپس لسترنج ترجمه آن را در سلسله انتشارات گیب چاپ و منتشر کرده است.

۳۶- ابن بطوطه: سفرنامه ابن بطوطه ترجمه محمدعلی موحد مؤسسه انتشارات آگله (تهران، ۱۳۷۰) ۲ جلد جلد اول ۶۳۹ ص (نوزده + ۳۹ صفحه دیباچه تازه بر چاپ پنجم و نیز مقدمه) جلد دوم ۵۱۶ ص.

توضیح: متن کامل سفرنامه ابن بطوطه همراه با ترجمه فرانسوی نخستین بار توسط دو تن از مستشرقین نامی فرانسه به نام سانگیتی (B.R. sanguinetti) و دفمری فرانسوی (C. Defremery) در پاریس به سال ۱۸۵۳ م. چاپ شد. و جاه‌های مختلف در کشورهای عربی بر مبنای همین چاپ صورت گرفت. پرفسور گیب در ۱۹۲۸ م. برگزیده‌ای از سفرنامه را به انگلیسی منتشر کرد. اما ترجمه کامل انگلیسی بنا بود در پنج مجلد چاپ شود که

سه مجلد آن تا زمانی که گیب در قید حیات بود ترجمه و در سالهای ۱۹۵۸، ۱۹۶۱، و ۱۹۷۱ در سلسله انتشارات انجمن هالکویت به چاپ رسید.

۳۷- العمری (شهاب الدین احمد بن یحیی بن فضل الله العمری. متوفی ۷۳۹ ق)، مسالك الابصار فی ممالک الامصار، چاپ تصویری به کوشش فؤاد سزگین، معهد تاریخ العربیة و الاسلامیة (فرانکفورت ۱۹۸۸ م، ۱۴۰۸ ق) ۲۷ جلد. ۳۸- گمنام: هفت کشور یا صور الاقالیم (تالیف ۷۴۸ ق) تصحیح منوچهر ستوده انتشارات بنیاد فرهنگ ایران (تهران ۱۳۵۳) سی و هفت + ۱۳۷ ص. توضیح: این اثر که برای امیر مبارزالدین محمد از سلاطین آل مظفر نوشته شده است با عناوین شرح اقالیم سیمه عجایب البلدان و هفت اقلیم نیز مشهور است.

تالیفات قرن نهم

۳۹- حافظ ابرو (شهاب الدین عبدالله خوافی، متوفی ۸۳۳ ق)؛ جغرافیای تاریخی حافظ ابرو (مشتمل بر جغرافیای تاریخ دیار عرب مغرب اندلس، مصر و شام) تصحیح، تحقیق و مقدمه از صادق سجادی، دفتر نشر میراث مکتوب و انتشارات بنیان (تهران ۱۳۷۵) جلد اول، ۳۹۴ ص

توضیح: این اثر از سده پیش موضوع بحث و پژوهش خاورشناسان دانشمندی چون بارتلد، فلیکس، تاوئر، کراچکوفسکی و دیگران بوده است. کتاب جغرافیای حافظ ابرو که نویسنده نامی برای آن تعیین نکرده، تا اواسط سده ۱۹ م. ناشناخته بود. در ۱۸۴۲ م. یارمحمدخان حاکم هرات نسخه‌ای از آن را به رارلینسون اهداء کرد ولی نویسنده آن شناخته نشد. نسخه مذکور سپس به موزه بریتانیا راه یافت و سرانجام ریو از طریق مقایسه آن با نقل قولهایی که ویلیام اوزلی از جغرافیای حافظ ابرو در سفرنامه خود آورده بود معلوم ساخت که همان کتاب جغرافیای حافظ ابروست اما شناسایی کامل کتاب مرهون کوشش‌های استاد بارتلد است که مقاله‌ای تحقیقی درباره این کتاب منتشر کرد و اهمیت آن را نشان داد و در آثار خود درباره جغرافیای تاریخی و تاریخ خراسان و ترکستان از آن بهره برد. (مقدمه مصحح ص ۱۹)

۴۰- حافظ ابرو (شهاب الدین...)؛ جغرافیای خراسان (ربع هرات) تصحیح نجیب مایل هروی، بنیاد فرهنگ ایران (تهران، ۱۳۴۹)

توضیح: بخش دیگری از جغرافیای حافظ ابرو که مشتمل بر جغرافیای خراسان است به کوشش خانم کراولسکی در ویسبادن منتشر شده است.

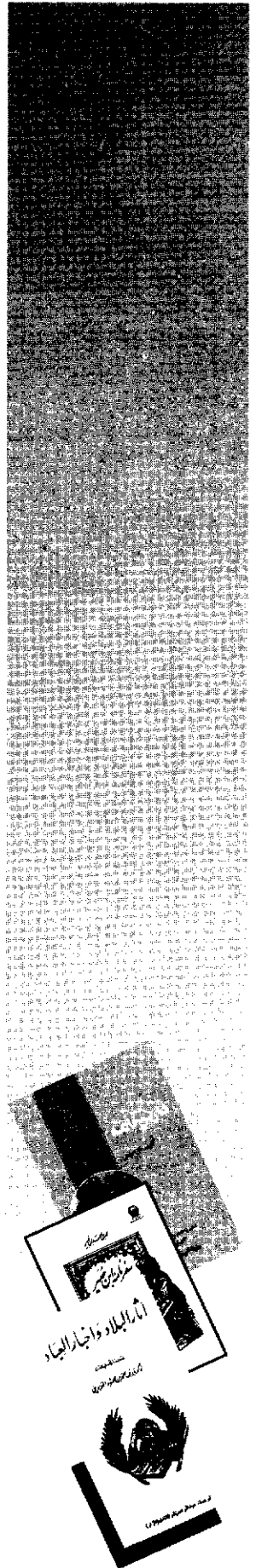
۴۱- حافظ ابرو (شهاب الدین...)؛ جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو، تصحیح [!] غلامرضا ورهرام، انتشارات اطلاعات (تهران ۱۳۷۰) توضیح: این اثر در واقع «تقتباسی» است از «جغرافیای خراسان» که به کوشش خانم کراولسکی در ویسبادن منتشر شده است. با این مشخصات

D.Krauwulsky: Hurasan zur timurdenzeit nach demtarih e hafez e Abru, Wiesbaden, ۱۹۸۲

۴۲- الظاهری (غرس الدین خلیل بن شاهین الظاهری، متولد ۸۲۴ ق)؛ زبده کشف الممالک و بیان الطرق و المسالك تصحیح پولس راولیس (Ravaisse Paul) مطبعة جمهورية (پاریس ۱۸۹۴ م، ۱۳۱۱ ق) چاپ منقح و بسیار دلپذیری است. ۱۵۷ ص.

توضیح: مؤلف در مقدمه می‌گوید که ابتدا کتابی تحت عنوان کشف الممالک و بیان الطرق و المسالك در دو مجلد و در چهل باب تصنیف نمودم چون مفصل شد در یک جلد و در ۱۲ باب خلاصه کردم و آن را زبده کشف الممالک و بیان الطرق و المسالك نامیدم.

۴۳- حمیری (ابی عبدالله محمدبن عبدالله بن عبدالمنعم الحمیری)؛ صفة جزيرة الاندلس (منتخبه من کتاب الروض المعطار فی خبر الاقطار و هو معجم جغرافی تاریخی). (تاریخ اتمام تالیف ۹۰۰ ق)، تصحیح، تعلیقات و حواشی از ا.ای.ی. پروفنصال (E. Levi-Provenocal) (قاهره ۱۹۲۷ م-لینن ۱۹۳۸ م) قطع بزرگ عربی ۲۳۰ ص، فرانسه ۳۱۰ ص + ۳۴ ص مقدمه و یک برگ نقشه.

۴۴- عامی (ابوالفضل بن مبارک ناتوری فیضی): آئین اگری، چلب سنگی، لکهنو، نول کشور ۳ جلد (۷۰ + ۴۴۴ + ۴۸۸ + ۸۶۸ ص)
توضیح: عامی (۱۰۱۱، ۹۵۷ ق) یکی از ستارگان درخشان عصر مغول در دوره جلال‌الدین محمدباکراست این اثر به پارسی نوشته شده است. اشارات جغرافیایی کتاب شامل توصیفی است از زمینهای سنتی بر پایه قالیق و مساحی عمومی صحنه جغرافیایی هند در دوران مغولان هند با گزارشهای مفصل از ولایات مغول (نگاه کنید به: خلمات مسلمانان به جغرافیه ص ۶۲).

قرن یازدهم

۴۵- رازی، امین احمد: هفت قلیب (تلیف ۱۰۰۲ ق) با تصحیح و تعلیق جواد فضل. لئیبه (بی تا) ۳ جلد
توضیح: این مؤلف که اهل ری بود در دوران اکبر شاه از هند دیدن کرده و گزارش مفصلی درباره هند نوشته است. نوشته‌های جغرافیایی او «هفت قلیب» است که در آن ذیل نام هر کشور یا هر شهر، گزارشی از جغرافیه تاریخ عجیب و غریب و محصولات اصلی آن آورده است. بعضی از دانشمندان این کتاب را بهترین و نخستین دایرالمعارف به زبان پارسی می‌پندند که به روش جغرافیایی ترتیب یافته است. (نگاه کنید به: خلمات مسلمانان به جغرافیه صص ۶۲ و ۶۳).

۴۶- صفی‌الدین محمد بن محمد هاشم حسینی قمی: خلاص‌البلدان (تالیف ۱۰۲۹ ق)
به کوشش حسین مدرسی طباطبایی، انتشارات حکمت (قم بی تا) ۳۶۹ ص
توضیح: این کتاب از جهتی تاریخی نو برای شهر قم در نیمه دوم سده یازدهم است و از دیدنی دیگر کتابی است در ضمن «المسالك و الممالك». نسخه اصل این اثر در موزه بریتانیا بوده که از روی فیلمی برای دانشگاه تهران تهیه شده و همین نسخه اساس این چلب قرار گرفته است.

تالیفات قرن دوازدهم

تالیفات قرن سیزدهم

۴۷- تحویلدار، حسین بن محمد باهرامی: جغرافیای اصفهان (جغرافیای طبیعی و نسلی و امر احصاف شهر) (تالیف قرن ۱۲) به کوشش منوچهر ستوده مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی (تهران ۱۳۳۲) ۱۵۰ ص

تالیفات قرن چهاردهم

۴۸- محمد مهدی بن محمد رضا الاصفهانی: نصف جهان فی تعریف الاصفهان (تالیف ۱۳۰۸) به تصحیح و تحمیه منوچهر ستوده انتشارات امیرکبیر، (تهران ۱۳۴۰) ۲ + ۲۷۳ ص.

توضیح: نسخه منحصر به فرد این اثر جزء کتبی بوده که سرآلبرت هوتوم شیندلر هنگام مسافرت به ایران خریداری کرده است. سپس ادوارد پروون مطالعاتی بر روی آن انجام داده است.

۴۹- اعتماد السلطنه (محمد حسن خان) مرآة‌البلدان، به کوشش عبدالحسین نوبی و میرهاشم محدث انتشارات دانشگاه تهران (تهران ۱۳۶۷) ۲ جلد (جلدهای ۱ و ۴).

توضیح: این کتاب که براساس کتب جغرافیایی مؤلفین قدیم و سفرنامه سیاحان و مکشوفین جدید نوشته شده متساقفه نامم مانده است. مرآة‌البلدان به ترتیب قبلی و بیشتر براساس مطالب یاقوت حموی تنظیم شده است. جلد اول تا حرف «ت» و جلد چهارم تا حرف «ج» می‌باشد.

۵۰- اعتماد السلطنه (محمد حسن خان): تطبیق لغات جغرافیایی قدیم و جدید تصحیح میرهاشم محدث انتشارات امیرکبیر، (تهران ۱۳۷۶) ۲۰۴ ص

۵۱- عارف، محمد: جغرافیای علم اسلام (تالیف ۱۳۰۹ ق): تصحیح مقدمه و توضیحات: صدیقه سلطانی فر، انتشارات بخش فرهنگی دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی (تهران ۱۳۶۹) ۲۷۲ ص

توضیح: این اثر از زبان ترکی به فارسی ترجمه شده است.

پی نوشت‌ها:

۱- نفیس، احمد: خلمات مسلمانان به جغرافیه ترجمه حسن لاهوتی، انتشارات آستان قدس رضوی (مشهد ۱۳۶۷) ص ۲۱.

۲- از جمله منابع تاریخی می‌توان به فتوح البلبان بلاذری و مروج الذهب مسعودی اشاره کرد. غالباً در این گونه منابع تاریخی مطالب پراکنده‌ای در خصوص جغرافیای تاریخی وجود دارد. از آنجا که تنها مطالب اندکی از این دسته از منابع تاریخی به جغرافیای تاریخی مربوط می‌شود در این کتابشناسی آورده نشد.

۳- مقبول احمد: علم جغرافیا و تطورات آن در جهان اسلام ترجمه احمد آرام، مجله معارف اسلامی، سال اول، مرداد ۱۳۶۶، شماره سوم، ص ۹۹.

۴- مقبول احمد پیشین، ص ۹۷، و نیز محمدی ملایری، محمد: تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، جلد دوم: دل ایرانشهر، انتشارات توس (تهران ۱۳۷۵) ص ۱۷۶ و ص ۱۹۴.

۵- کراچکفسکی، اکتائوس: تاریخ الادب الجغرافیایی العربی، ترجمه به عربی صلاح‌الدین عثمان هاشم، القسم الاول، جامعة البول العربیة ص ۶۰۹.

۶- نفیس احمد پیشین، ص ۳۰.

۷- این خردتابه نیز به گفته خود او در مقدمه کتبش اثر بطلمیوس را ترجمه کرده و از آن بهره برده بود. نگاه کنید به: المسالك و الممالك ترجمه حسین قرمچانلو، ناسر، مترجم (تهران ۱۳۷۰) صص ۱ و ۲.

۸- محمدی ملایری، محمد: پیشین ص ۱۷۶؛ [این ذیلیب: محمد بن اسحاق: کتاب الفهرسته ترجمه و تحقیق محمد رضا تجدد انتشارات امیرکبیر (تهران ۱۳۶۶) ص ۲۴۸]

۹- محمدی ملایری، پیشین، ص ۱۷۶.

۱۰- برای یک بررسی و معرفی اجمالی این اثر نگاه کنید به: نصرالله صالحی: این خردتابه و دل ایرانشهر، کتاب ماه (تاریخ و جغرافیا) سال دوم، شماره ۱۸.

۱۱- برای یک بررسی و معرفی اجمالی این اثر نگاه کنید به: عبدالرسول خیراندیش: عجایب الاقالیم... اثری دقیق از مؤلفی گمنام کتاب ماه (تاریخ و جغرافیا) سال اول، شماره اول، آبان ۱۳۷۶، ص ۴.

۱۲- شایق، هاشم: لشکال العالم یا مسالك و ممالك آریانا شماره ۱ و ۲ (کابل ۱۳۳۱)

۱۳- نفیس، سعید: ترجمه لشکال العالم، مجله راهنمای کتبه شماره سوم، سال دوم آذرماه ۱۳۳۸.

۱۴- برای یک بررسی و معرفی اجمالی این اثر نگاه کنید به: عبدالرسول خیراندیش: مسالك - الابصار... بزرگترین اثر جغرافیای تاریخی تالیف شده بوسیله مسلمانان، کتاب ماه (تاریخ و جغرافیا) سال دوم، شماره دوم آذر ۱۳۷۶، صص ۲۰-۱۸.

۱۵- برای یک بررسی و معرفی اجمالی این اثر نگاه کنید به: محمدجواد ابرار: جغرافیای حافظ ابرو، اثری ارزشمند از عصر تیمورین، کتاب ماه (تاریخ و جغرافیا) سال اول، شماره دوم آذر ۱۳۷۶، صص ۲۰-۱۸.

۱۶- همین.

منابع و ماخذ (منابعی که در تهیه این کتابشناسی از آنها بهره گرفته شده است):

(۱) فندی، جمال: الجغرافیا عندالمسلمین، دارالکتبالبانیه (بیروت ۱۹۸۲)

(۲) حمیده عبدالرحمن: اعلام الجغرافیین العرب و مقتضات من اثرهم دارالفکر (مشق ۱۴۰۴ ق)

(۳) صبری، محمدحسن: الجغرافیین العرب مطبعة القضاة (تجف ۱۹۵۸)

(۴) سحابه ابوالقاسم: فرهنگ خورشناسان، انتشارات سحابه (تهران ۲۵۳۶)

(۵) نفیس احمد: خلمات مسلمانان به جغرافیه ترجمه حسن لاهوتی، انتشارات آستان قدس رضوی (مشهد ۱۳۶۷)

(۶) کراچکفسکی: تاریخ الادب الجغرافیایی العربی، ترجمه به عربی صلاح‌الدین عثمان هاشم، جامعة البول العربیة (بی‌جایی تا)

(۷) محمدی ملایری، محمد: تاریخ و فرهنگ ایران (در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی) جلد ۲، بخش اول انتشارات توس (تهران ۱۳۷۵)

(۸) لسترترج: جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان انتشارات علمی و فرهنگی، (تهران ۱۳۶۷)

(۹) مقبول احمد تشنر: تاریخچه جغرافیا در تمدن اسلامی، ترجمه محمدحسن گنجی، بنیاد دایرالمعارف اسلامی با همکاری مرکز نشر دانشگاهی، (تهران ۱۳۶۸)

(۱۰) فرشاد مهدی: تاریخ علم در ایران، جلد اول انتشارات امیرکبیر (تهران ۱۳۶۵)

(۱۱) دایرالمعروف بزرگ اسلامی، (۸ مجلد)

